

ЗЕМСЬКИЙ УЧИТЕЛЬ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СЕЛА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (70 – 80- і рр. ХІХ ст.)

Досліджується місце земського вчителя у соціальних відносинах, які панували у сільській місцевості Російської імперії протягом 70 – 80-х рр. ХІХ. Визначено вплив низки чинників на трансформацію статусу земського вчителя та його авторитету в очах сільського населення країни. Відстежується залежність усвідомлення батьками необхідності у здобутті освіти їхніми дітьми від матеріальної забезпеченості селянських сімей. Показано, що хороше ставлення чиновників нижчої ланки до земських вчителів впливало на збільшення кількості прихильників останніх. Простежено причини конфронтації сільського вчительства з духовенством, розглянуто особливості розгортання відповідних конфліктних ситуацій, ініціаторами яких зазвичай були священики. Низьке матеріальне забезпечення вчителя, яке не відповідало соціальному значенню цієї професії та депресивна сільська буденність впливали на формування у вчителів апатії до освітньої діяльності, що негативно відобразалося на знаннях учнів.

Ключові слова: земський вчитель, освіта, педагогічна робота, школа, село, суспільні відносини.

Соціально-професійний статус земських вчителів, як і будь-якої іншої категорії населення Російської імперії, варто розглядати не лише крізь призму аналізу рівня його професіоналізму та оплати праці, а й з точки зору з'ясування його ролі в соціумі (в даному випадку селянському), рівня престижу серед оточуючих, тощо. З огляду на це, розкриття цієї проблемної частини дисертаційного дослідження ґрунтувалося навколо розуміння того очевидного факту, що місце вказаної групи в системі соціальних відносин на селі визначалося не лише особливостями історичного періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а й специфічною для професійно-педагогічної діяльності роллю, за допомогою якої ретранслювалися обов'язки, права і норми вчителя як посередника між особистістю дитини та суспільством у процесі передачі знань; а також його статус (професійні знання, уміння, здібності, можливості, рівень благополуччя, почуття власної гідності), які в сукупності забезпечували відповідний рівень авторитету серед оточуючих.

Говорячи про загальне ставлення різних категорій населення Російської імперії до освіти, відомий педагог К. Ушинський відзначав у 1870 р., що створення ще Петром І «різних училищ» відбулося «не для задоволення потреб вищих класів в освіті (цієї потреби не було), а для того, щоб мати осіб, підготовлених до різних видів служби». Зважаючи на це, і в ХІХ ст. привілейована чиновницька група вбачала в навчальному закладі, перш за все, урядову установу, що давала можливості для початку службової кар'єри. У цьому контексті слід погодитися і з думкою К. Ушинського про те, що зовсім по-іншому ставився простий народ до шкіл: «він, навпаки, до того боїться всякого службового відтінку в них, що невдача багатьох шкільних спроб пояснюється саме переконанням народу, що школа може відірвати дитя від сім'ї і повести його до служби якого б то не було роду» [9, с. 11]. Відтак, для педагога ставало очевидним, що лише взявши безпосередню участь у відкритті навчальних закладів (фінансуючи їх), селяни почали ставитися до них як до своїх і хотіли, щоб вчителі сумлінно виконували професійні обов'язки.

Саме в рамках цієї, розробленої К. Ушинським, схеми ставлення населення до шкіл, і знаходилися земські навчальні заклади, їх потенціал та можливості. Зокрема, новостворені у 1864 р. органи місцевого самоуправління, за словами педагога, були покликані вберегти народ від непотрібних експериментів в освіті і спрямувати її розвиток у потрібне русло. Однак, на початку їх існування відносини вчителів та сільського населення, яке мало значно нижчий рівень виховання та перебувало в системі матеріальних координат виживання, були досить складними. Із спогадів

М. Никитинського про події кінця 1860-х (тобто у перші роки створення земських початкових народних училищ) дізнаємося, що селяни, погоджуючись на навчання своїх дітей, очікували, що «син його вийде з училища «людиною», тобто підготовленим до жирної посади волосного писаря». Однак, декілька випадків віддачі випускників школи у рекрути породили страх, з огляду на який поширювалася байдужість до занять. У результаті такого «розчарування» сільські початкові навчальні заклади почали відвідувати здебільшого найбільш бідні учні – лише з метою задовольнити голод («там не погано годують»). Натомість заможні селяни або взагалі не посилали своїх дітей навчатися, оскільки вони «путньому не навчаться, а в солдати потраплять як раз», або зненацька забирали їх посеред року для виконання різноманітних сезонних робіт.

Крім вказаного, суттєвий вплив (особливо в перше десятиліття після виникнення земств) на соціальний авторитет вчителя мало й те, що педагог напряму залежав й від самих учнів, оскільки шанс отримати надбавку від земської управи він мав лише у випадку, якщо вони демонстрували гарні знання при перевірці. Звісно, зважаючи на скрутне матеріальне становище, це було суттєвим стимулом не лише до підвищення якості викладання, а й зловживань. Натомість абсолютно протилежними були умови отримання «субсидії» (хоча б у вигляді продуктів харчування) від селян. Останніх більше цікавили співи їх дітей у церкві та читання псалмів, ніж вміння рахувати та писати, а також «побратимство» з вчителем: «щоб отримати серед селян корисну популярність, вчитель повинен стати гостем кабаку, відвідувати банкети і т.д. ... Надбавку дадуть ... Вчитель зобов'язаний пити і поїти їх!» - писав згаданий М. Никитинський.

Очевидно, що критичною для земських вчителів була ситуація і стосовно відсутності моральної підтримки, належного кола спілкування та ін. При цьому навіть при наявності гострого розуму та освіченості, зближення з представниками місцевої прогресивної громадськості (у випадку їх наявності) практично унеможлиблювалося, оскільки, як відомо, «по вбранню зустрічають», а бідний вчитель був не в змозі «закрити своїм розумом широкі дірки у своєму одязі» [7, с. 94].

Досить цікаві спостереження, у контексті відносин вказаної категорії педагогів з місцевими жителями та мировими посередниками (чиновник, що розглядав поземельні спори між селянами та поміщиками) наводить наприкінці 1860-х рр. у своєму звіті інспектор народних училищ Ковенської губернії С. Боричевський: «Дружні, а інколи і майже сімейні відносини мирових посередників до наставників шкіл піднімають значення їх в очах народу і краще будь-яких переконань вселяють селянам повагу та довір'я до наставника та школи; і навпаки, варто лише применшити наставника в очах народу різкою публічною доганою, образливим для нього зверненням і т. д., і увесь кредит його підірваний в очах народу» [4, с. 66]. В іншому місці звіту, інспектор вказує на випадок, коли саме мировий посередник переконав селян пожертвувати кошти на утримання училищної бібліотеки.

Вищенаведене вказує, з одного боку, на потенційні можливості росту довіри селян до початкової освіти у другій половині XIX ст., а, з іншого, про неабияку важливість при цьому думки місцевих чиновників (мирових посередників, приставів та ін.), особливо тих, які брали участь у вирішенні питань матеріального добробуту - регулюванні поземельних відносин.

Описуючи Степанівську земську школу Сумського повіту Харківської губернії у 1874 р., вже згадуваний нами О. Журавльов вказував, що місцева вчителька заслужено не користувалася повагою з боку сільської громади, оскільки «діти у неї на уроці лише бешкетують», а сама вона «задарма отримує гроші». Реальне обґрунтування цього випадку криється як у загальних причинах: низький рівень оплати праці, відсутність належного педагогічного досвіду, нестерпні санітарно-гігієнічні умови

праці, консервативна психологія селянства, так і в конкретних: слабкість тутешнього земства, низький рівень згуртованості конкретної общини, відсутність місцевого поміщика-мецената. Так, щодо сусідньої школи у с. Вири, сучасник вказував на якісну педагогічну роботу вчителя, однак знову ж таки відзначав наявність непорозумінь з деякими селянами. Один з них був невдоволений небажанням педагога займатися з його сином все літо, інший – «гордістю» педагога, тобто, швидше за все, достоїнством, яке проявлялося в гуманному ставленні до дітей та веденні тверезого способу життя [3, с. 54].

У цілому, ставлення селян до початкових шкіл та безпосередньо земських вчителів багато в чому визначалося також конкретними умовами регіону і особливостями місцевості і навіть самим ставленням до них з боку губернсько-повітової адміністрації, земських управ. Так, у звіті директора народних училищ Таврійської губернії за 1874 р. вказувалося, що багато місцевих жителів ставляться байдуже до школи, однак причиною цього вказувалася роль інфраструктури та матеріальні міркування: «значна віддаленість деяких сіл від училищних пунктів і труднощі внаслідок бідності щодо постачання дітей в холодну пору теплим одягом». Натомість суттєву позитивну роль у підвищенні рівня зацікавленості селян Херсонської губернії в покращенні становища місцевих навчальних закладів відіграла ревізія 1873 р., в якій брали участь губернатор М. Абаза та голова губернської земської управи О. Ерделі [6, с. 28]. Очевидно, що в даному випадку турбота та високий рівень контролю з боку влади регіону за школами наочно продемонстрували людям важливість цієї справи. Втім, варто вказати на поодинокість випадків об'їзду губернаторами земських шкіл.

У контексті ставлення до педагогічного персоналу різних категорій сільського населення варто згадати на майже повсюдну напруженість відносин земських вчителів із місцевими священиками, які зазвичай працювали у церковнопарафіяльних навчальних закладах. Часті суперечки (хоча, звісно ж, мали місце й випадки дружби та плідної співпраці) стосувалися переважно питань педагогічного характеру – методики роботи, та були наслідком загальних тенденцій взаємної ворожості між земствами як ліберально-демократичними, опозиційними установами та духовним відомством - консервативною опорою самодержавної влади.

У цьому контексті нетиповий, та водночас досить характерний, випадок трапився наприкінці 1880-х рр. у Феодосійському повіті Таврійської губернії. Зокрема, мова йде про розгром жителями с. Ессен-Еки місцевої народної школи.

Проведене розслідування засвідчило, що їх підбурив на такий вчинок місцевий священик Полканов, що одночасно працював законовчителем у вказаному навчальному закладі та в сусідній Салинській школі. Зважаючи на те, що відстань між населеними пунктами складала 18 верств (19,1 км), він досить часто пропускав заняття у Ессен-Еках. Бажаючи вирішити цю проблему, священик Полканов підмовляв общину виступити за закриття земської школи та відкрити замість неї церковнопарафіяльну. Однак, коли цей задум не вдалося реалізувати він підмовив декількох селян-п'яниць, які і розгромили приміщення навчального закладу (частину майна зіпсували, частину - розікрали), входні двері замкнули, а вчительці сказали, що «вона більше не потрібна». Відразу ж після цього, священик написав на ім'я таврійського Преосвященного листа, в якому описану ситуацію пояснив невдоволенням селян жорстоким ставленням педагога до учнів та бажанням місцевого населення мати церковнопарафіяльну школу. Однак, таврійська училищна рада, на розгляд якої була подана ця справа, виявила всі факти та постановила рекомендувати місцевій єпархіальній владі перевести Полканова в інший повіт. На цьому інцидент було вичерпано, а вчителька, з огляду на її гарну репутацію як з моральної, так і педагогічної сторони, була повністю виправдана. Однак, варто погодитися з поданою у тогочасній пресі оцінкою, що «при інших

умовах, кляуза, спрямована проти особистості вчителя, легко могла бути прийнята з серйозністю та призвести до сумних наслідків для нього» [2, с. 166].

Описаний нами приклад, коли відносини між земським вчителем та сільським священиком набували відверто ворожих форм не були поодинокими для південних українських губерній, де духовенство поставилося до земських шкільних ініціатив у кращому випадку з апатією. Окрім вищезгаданих нами причин подібних суперечок, в конкретному регіональному масштабі слід виділити чи не найголовнішу – церковно-парафіяльні школи формували одну із основних статей прибутку для місцевого православного кліру, яка тепер цілком переходила до новостворених органів самоуправління. З цього приводу О. Абаза, сім'я якого володіла у Верхньодніпровському повіті родовим маєтком, вказував по відношенню до цієї частин Катеринославської губернії, що «поява вчителів за професією викликала громові проповіді і доноси, які, втім, не завжди досягали мети, хоча на перших порах гальмували справу», тобто стримували розвиток мережі земських шкіл за рахунок поширення у селянському середовищі негативного ставлення до них [1, с. 34]. Крім того, священики саботували проведення уроків з Закону Божого, а на зауваження членів училищної ради реагували занадто різко – від відкритих образ до звільнення за власним бажанням (як це було в двох школах сіл Бородаївка та Дніпровакам'янка).

Загалом, варто погодитися з думкою земського діяча Ф. Малишева, який у статті «З приводу недовіри селян до народних шкіл» відзначав, що, незважаючи на різноманітні місцеві конфлікти та різноплановість проблем, пов'язаних з цим аспектом, головними чинниками покращення відповідної ситуації було зростання матеріального становища сільських жителів, наближеність шкіл до місця їх проживання, високий рівень професіоналізму педагогічного складу та відповідність змісту навчання життєвим потребам [6, с. 39]. У цьому контексті неодноразово згадуваний нами барон М. Корф вказував: «щоб селяни сприятливо ставилися до шкільної справи і до вчителя, не треба, щоб останній потурав їх слабостям, морально принижуючи себе до рівня грубої юрби. Нехай він заслужить повагу своєю доброю моральністю, але не з абстрактної точки зору, а з загальнолюдської; нехай він мало-по-малу бесідою і прикладом піднімає і ставить на ноги селян ...» [8, с. 278].

На основі зібраних нами фактів варто узагальнено говорити про наявність ряду проблем у стосунках місцевих жителів та земського вчителя і загалом ставленні до нього з боку сільської адміністрації. Власне, ця специфіка мала безпосередній зв'язок з рівнем матеріально-побутового добробуту педагогів та особливостями його роботи, що обумовлювало також фактичну відсутність будь-якого розмаїття у проведенні вільного часу. Особливості дозвілля земських вчителів визначалися тим, що в навчальний період, щоденно до 13-14⁰⁰ годин вони проводили в школі (в даному випадку до уваги варто брати й важкі умови роботи (р. 3.1). Після цього зазвичай «учитель відпочиває, займається чаюванням, читанням, полюванням, рибальством, відвідує знайомих, приймає у себе знайомих, готується до уроків на наступний день, переглядає учнівські роботи, читає нові книги, журнали, газети і т. д.». Що стосується останнього, то в умовах низької зарплати про жодні педагогічні журнали або будь-яку періодику мова не йшла. А, як відомо, для багатьох шкіл актуальною була проблема навіть з елементарною навчальною літературою. До всього цього можна додати також проблеми сімейного життя, пов'язані знову ж таки з матеріальним аспектом. У таких умовах, не варто було й думати про можливість зближення вчителя з народом та сприяння педагогів всебічному покращенню його становища шляхом поширення знань.

Цікаво, що обмеженість кола спілкування земського вчителя, невиразність та одноманітність сільського життя, наявність ряду інших депресивних чинників в повсякденному житті, спричиняли не лише появу апатії серед педагогічного персоналу, а й штовхали їх на шлях різноманітних розваг та «експериментів» серед учнів. Мова

йде, перш за все, про такі «особливі» методи навчання як читання справа наліво та навпаки як спосіб прискорення засвоєння нових навиків та знань. При цьому розвагою служила «жахлива нісенітниця у вимовлених словах». Деякі інші вчителі вигадували такі математичні завдання, значення яких і самі не розуміли, спостерігаючи при цьому як учні придумували такі ж нісенітні розгадки. Земський діяч І. Фесенко наводив у середині 1880-х рр. декілька відповідних прикладів: «один з учителів Х. повіту, за словами самих учнів, ставив їм задачу такого характеру: скільки з одного бублика можна отримати земних куль? Довго, ймовірно учні мучилися, але все-таки придумали відповідь: за їх словами, розжувавши бублик можна зробити 2,5 і більше кульок, які й представлятимуть собою земні кулі ... вирішували і такого роду завдання: скільки буде числом бліх, рівних вагою 100 бикам ...». На думку вказаного автора, подібні приклади пояснювалися «тією страшною нудьгою, яка панує в житті нашого сільського вчителя, пригніченого бідністю, який проти волі і бажання прийняв обов'язки наставника сільської школи, без книг і без будь-яких інших серйозних занять, що поза межею школи, дивиться на інтереси населення очима байдужої людини».

Відповідна ситуація не змінювалася й з початком нового століття. У цей період, вже згадуваний С. Васильченко, кидаючи Драбівську школу в Полтавській губернії, написав у «Записках вчителя»: «годі ... прощай, школо, бо більше нема уже сили служити в тобі. Не шкодую за тобою, прокляте учительське життя, не шкода мені й тебе, рабсько-злиденна школо, - великий жаль мені сил молодих, що даремно тратяться й навіки гинуть тут. Кожного року молода народна згряя, молода надія народу іде на цю працю й без сліду гине, як у безодні ... Учитель – то єсть вимучена, скалічена і фізично і морально людина з порушеним до болю чуттям; учитель – мученик, і краща частина суспільства дивиться на його, як на мученика, як на каліку, з своїм противним жалем» [5, с. 24-26]. Ці рядки у повній мірі розкривають внутрішню суть та переживання пересічних педагогів того часу, трагічність і фактичну безвихідь їхнього становища.

1. *Абаза А.* Народное образование в Верхнеднепровском уезде, Екатеринославской губернии. *Народная школа.* 1877. № 3 (март). С. 34-42.
2. *Абрамов Я. В.* Хроника народного образования. *Русская школа.* 1890. № 5 (май). С. 165-166.
3. *Журавлев А.* Начальные школы уезда и города Сум. *Народная школа.* 1874. № 11 (ноябрь). С. 49-54.
4. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища. *Журнал Министерства народного просвещения.* СПб., 1867. Т. СXXXVI. С. 56-84.
5. *Крылов А.* Как живут и что делают народные учителя? *Народная школа.* 1883. №1 (январь). С. 24-26.
6. *Мальшиев Ф.* По поводу недоверия крестьян к народным школам. *Народная школа.* 1876. № 11 (ноябрь). С. 27-44.
7. *Ник-ский Н. Я.* Четыре листка из памятной книжки сельского учителя. *Народная школа.* 1874. № 10 (октябрь). С. 92-94.
8. Отец земской народной школы. *Циркуляр по Одесскому учебному округу.* 1914. № 2. С. 222-278.
9. *Ушинский К. Д.* Общий взгляд на возникновение наших народных школ. *Народная школа.* 1870. № 5 (май). С. 3-32.

References

1. *Abaza A.* (1877). *Narodnoe obrazovanie v Verkhnedneprovskom uезде, Ekaterinoslavskoj gubernii* [Public education in Verkhnodniprovsky district, Yekaterinoslav province]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 3. 34-42. [in Russian].
2. *Abramov Ja. V.* (1890). *Hronika narodnogo obrazovanija* [Chronicle of public education]. *Russkaja shkola* [Russian school]. Vol. 5. 165-166. [in Russian].
3. *Zhuravlev A.* (1874). *Nachal'nye shkoly uезда i goroda Sum* [Sumy Elementary and Primary Schools]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 11. 49-54. [in Russian].
4. (1867). *Izvestija o dejatel'nosti i sostojanii nashih uchebnyh zavedenij: nachal'nye narodnye uchilishha* [News about the activities and the state of our educational institutions: elementary public schools]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvshhenija* [Journal of the Ministry of Education]. Vol. CXXXVI. 56-84. [in Russian].

5. Krylov A. (1883). *Kak zhivut i chto delajut narodnye uchitelja?* [How do folk teachers live and what do they do?]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 1. 24-26. [in Russian].
6. Malyshev F. (1876). *Po povodu nedoverija krest'jan k narodnym shkolam* [About the distrust of the peasants to the public schools]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 11. 27-44. [in Russian].
7. Nik-skij N. Ja. (1874). *Chetyre listka iz pamjatnoj knizhki sel'skogo uchitelja* [Four sheets from them emorable book of the rural teacher]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 10. 92-94. [in Russian].
8. (1914). *Otec zemskoj narodnoj shkoly* [Father Zemsky folk school]. *Cirkuljar po Odesskomu uchebnomu okrugu* [Circular on the Odessa school district]. Vol. 222-278. [in Russian].
9. Ushinskij K. D. (1870). *Obshhij vzgljad na vozniknovenie nashih narodnyh shkol* [General view of the emergence of our public schools]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 5. 3-32. [in Russian].

Дроботюк Е. А.

Земский учитель в социальной структуре села Российской империи (70 – 80-е годы XIX в.).

Исследуется место земского учителя в социальных отношениях, которые господствовали в сельской местности Российской империи на протяжении 70 - 80-х гг. XIX в. Определено влияние ряда факторов на трансформацию статуса земского учителя и его авторитета в глазах сельского населения страны. Отслеживается зависимость осознания родителями необходимости в получении образования их детьми от материальной обеспеченности крестьянских семей. Показано, что хорошее отношение чиновников низшего звена к земским учителям влияло на увеличение количества сторонников последних. Прослежено причины конфронтации сельского учительства с духовенством, рассмотрены особенности развертывания соответствующих конфликтных ситуаций, инициаторами которых обычно были священники. Низкое материальное обеспечение учителя, которое не соответствовало социальному значению этой профессии и депрессивная сельская обыденность влияли на формирование в учителей апатии к просветительской деятельности, что негативно отражалось на знаниях учащихся.

Ключевые слова: земский учитель, образование, педагогическая работа, школа, село, общественные отношения.

Drobotiuk K. O.

Eastery teacher in the social structure of the Russian Empire (70 – 80 years of XIX centuries).

The place of the Zemsky teacher in social relations, which dominated the countryside of the Russian Empire during the 70's and 80's of nineteenth century was researched. The influence of a number of factors on the transformation of the status of the Zemsky teacher and his authority in the eyes of the rural population of the country is determined. The dependence of parents' awareness of the need to educate their children on the material security of peasant families is monitored. It was shown that the good attitude of officials of the lower level to the Zemsky teachers influenced the increase in the number of supporters of the latter. The causes of the confrontation of rural teaching with the clergy were traced, peculiarities of the deployment of the corresponding conflict situations, initiators of which were usually priests, were considered. The poor material provision of the teacher, which did not correspond to the social significance of this profession, and depressed rural routine, influenced the formation of apathy teachers in educational activities, which negatively affected students' knowledge.

Key words: zemstvo teacher, education, pedagogical work, school, village, social relations.

УДК 94 (477): 332.21/28/3 (411.16) «18-19»

В.О.Доценко

ЄВРЕЙСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ОРЕНДА ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті розглядаються особливості участі єврейського населення українських земель Російської імперії в сфері комерційних земельних відносин в ХІХ – на початку ХХ ст. Встановлено причини, які спонукали євреїв включитися в сферу оренди і суборенди землі, а також в сферу купівлі-продажу землі. Проаналізовано особливості проведення операцій купівлі-продажу землі в регіоні укладених за участі єврейських посередників. Окремі сюжети статті розкривають роль єврея-орендаря в організації товарного сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: євреї, землеволодіння, оренда, Російська імперія, сільське господарство.